

THE COLONIZATION OF CONGO – A FACET OF GLOBALIZATION

Valeria Micu

Lecturer, PhD, "Carol I" National Defense University, Bucharest

Abstract: Several definitions and complex theories about globalization have been issued so far; by this paper I meant to join that group of people who think that globalization has become an irrefutable and unstoppable process since the Roman Empire was built; I will also emphasise the fact that we cannot stand on one or the other of sides claiming that we are for or against globalization for the simple fact that this should be accepted as a natural phenomenon. The colonisation of Congo achieved at the end of the 19th century by Leopold II's employees is a facet of this long and perpetual global metamorphosis, more or less known by the large public in its most shocking details, for the simple fact that the artisans of such huge social, political, economic and cultural changes chose not to share the immorality of their deeds with the generations to come.

Keywords: globalization, colonisation, Leopold II, Congo, atrocities

De când și de ce?

Există păreri diverse în legătură cu o localizare temporală și o cronologie a procesului *globalizării*, în vreme ce motivele ce se presupune că ar fi stat la baza cristalizării și anvergurii acestui fenomen sunt dintre cele mai ușor de intuit, cunoscând natura umană. Din dorința de îmbunătățire a propriei existențe, dintotdeauna omul și-a manifestat interesul pentru lumea în care trăiește, prin cercetare, inovare, teoretizare și etichetare a proceselor ce pot aduce schimbări în calitatea vieții sale, dar și în mecanismul de comunicare interpersonală, răspunzător în mare măsură de evoluția noastră pe o anumită direcție și până la un anumit nivel, făcând eforturi deosebite în scopul dezvoltării pe toate planurile.

Rezultatele acestor demersuri se văd în viața universală și pot părea șocante prin diversitatea lor, o explicație a acestei diversități fiind și modul în care s-a creionat paradigma istorică a fiecărui grup social de pe glob. Nu întâmplător există teorii ce stipulează că aceste paradigme pot fi asemănătoare în ciuda distanțelor dintre anumite grupuri de oameni, pentru simplul motiv că omul a fost permanent în mișcare pe suprafața terestră, ducând cu sine caracteristicile grupului, oglindite cel mai adesea în acțiunile sale. S-au delimitat în timp grupuri dominante ce și-au impus fără doar și poate, principii și reguli de viață în procesul de conviețuire cu alte grupuri sociale transformate în entități dominate.

După spusele lui Nayan Chanda¹, faptul că un anumit trib din Africa s-a deplasat în urmă cu 50.000 de ani pe distanțe impresionante până în Europa și chiar mai departe, în căutarea unor condiții mai bune de viață, poate fi considerat un început al fenomenului etichetat cu termenul de *globalizare*, începând cu jumătatea secolului XX. Chanda, în consens cu alți cercetători de pe mapamond, consideră

¹ Istoric, jurnalist, Director de publicații al Centrului pentru Studiul Globalizării, Yale, autor al cărții *Bound Together: How Traders, Preachers, Warriors and Adventurers Shaped Globalization*, Yale University Press, New Heaven, 2007.

că acesta este un proces natural început undeva în negura timpului; pe măsură ce a evoluat, omenirea a fost impulsionată de noi rațiuni și ambiții ce au determinat evoluții surprinzătoare în domeniul construcției ambarcațiunilor și al călătoriilor, atât pe căi maritime cât și pe cele terestre.

Ne sunt cunoscute din istorie călătoriile pe *Drumul mătăsii*, inițiate din China de amiralul Zheng He din Dinastia Ming sau călătoriile în jurul lumii pornite din diverse țări europene și finalizate cu importante descoperiri geografice, legate de nume răsunătoare precum Marco Polo, Vasco da Gama, Cristophor Columb, Amerigo Vespucci, Magellan sau David Livingstone; fiecare dintre acești vajnici călători a răspuns de fapt cerințelor momentului istoric în care trăiau: dorința de a trăi mai bine era în strânsă legătură cu găsirea de noi surse de profit; dezvoltarea comerțului sau a ocuparea și colonizarea unor teritorii în scopul folosirii resurselor naturale și umane au constituit pentru lungi perioade de timp cele mai sigure căi de îmbogățire a celor deja dezvoltați și puternici, care se auto-etichetau drept popoare civilizate; multe dintre aceste comunități și-au manifestat ambiția de a domina prin impunerea propriei religii sau a forței armate, în multe situații toate aceste obiective fiind într-o strânsă și productivă coeziune.

În epoca Iluminismului erau frecvente discursurile cu conținut impresionant, ce propovăduiau acțiunile umanitare, menite să facă lumină prin educație, culturalizare și dezvoltare pe toate planurile, insistând pe respectarea drepturilor naturale ale omului; în secolele XVIII și XIX filozofi, cărturari și alte categorii de teoreticieni ai umanismului se întreceau în argumentații și justificări, unele în mod evident contradictorii și lipsite de fundament științific, altele de-a dreptul periculoase din punct de vedere al evoluției umanității.

Motivul ce i-au impulsionat pe oameni să se lanseze în acțiuni temerare, în multe situații cu riscul vieții, au influențat și modul lor de acțiune, au dus la abordări diferite și diferențiate, ce au suferit schimbări majore în diversele etape istorice, continuând să se modifice în acord cu direcția de dezvoltare a societăților omenești pe toate planurile. Cu toate acestea se poate vorbi despre un *pattern* din care nu lipsesc patru aspecte esențiale, menționate și de membrii ai FMI din epoca actuală; așadar, vorbind despre *globalizare* avem în minte comerțul și tranzacțiile, mișcările de capital și investiții, migrația și mișcările oamenilor pe întreaga suprafață terestră, dar și diseminarea cunoștințelor din toate domeniile.

Definiții ale Globalizării

Ce este totuși *globalizarea*? Cercetătorii fenomenului afirmă că nu putem vorbi despre o descriere exhaustivă a *globalizării*; cu toate acestea ne putem raporta la câteva definiții pentru o mai bună abordare a subiectului pe care mi-am propus să-l dezvolt. Dr. Cairo o definește ca fiind „o rețea complexă de procese sociale ce ajută și intensifică extinderea schimburilor și a legăturilor economice, culturale, politice și tehnologice pe suprafața întregului glob terestru”² (trad. aut.), aceasta fiind cea mai generală perspectivă asupra termenului de *globalizare*, destul de apropiată de abordarea teoretică a FMI, care face referire la „creșterea în interdependența economică a țărilor din întreaga lume prin creșterea volumului și varietății tranzacțiilor de bunuri și servicii peste granițe, fluxul de capital internațional mai rapid, dar și o difuziune mai largă a tehnologiei”³.

În general autorii diverselor abordări ale *globalizării* au elaborat definiții ce subliniază mai ales aspectele focalizate în respectivele analize; din același motiv am selectat la rândul meu, acele definiții

² “Globalization. Definitions and Perspectives”, <https://globalisms.wordpress.com/what-is-globalization/>, accesat aprilie 2018.

³ FMI, *World Economic Outlook*, mai, 1997.

care fac o mai bună conexiune cu relația dintre *colonizare* și *globalizare*. În acest sens consider că definirea *globalizării* drept „mișcarea liberă a capitalului însoțită de dominația crescândă a piețelor financiare globale și a corporațiilor multinaționale asupra economiilor naționale”⁴, se poate corela cu situația creată în Congo, colonizat de regele Belgiei, Leopold II în 1885 și denumit în mod paradoxal Statul Independent Congo; aceasta în condițiile în care o întindere imensă din centrul Africii, de circa 75 de ori mai mare decât suprafața Belgiei, locuită de numeroase triburi și cu bogății importante atât la suprafață (exploatarea fildeșului cu prețul a mii de elefanți uciși, colectarea cauciucului din bogatele păduri naturale, rarissime în lume, chiar în perioada invenției anvelopei prin munca lui Dunlop), cât și în sol, a fost transformată în scurt timp într-un stat corporatist comparat de unii istorici de azi cu o colonie de muncă forțată, sub controlul deplin al regelui, până în 1908. În perioada 1908-1960 colonia a aparținut statului belgian, care a făcut unele investiții din fonduri private; cu toate acestea populația Congo era plătită cu salarii derizorii trăind în condiții deplorabile, în ciuda faptului că era una dintre cele mai bogate țări africane; în tot acest timp Congo a furnizat profituri imense colonizatorilor.

Definiția propusă de Levin Institute ne duce mai aproape de elementele ce ne ajută să observăm *colonizarea* ca fațetă a *globalizării*. Astfel, se subliniază că „*globalizarea* este un proces de interacțiune și integrare între oameni, companii și guverne ale diferitelor națiuni, un proces determinat de comerțul internațional și de investiții, facilitat de tehnologia informatică. Acest proces are efecte asupra mediului, asupra culturii, a sistemelor politice, a dezvoltării economice și a prosperității, asupra stării fizice de bine a oamenilor din întreaga lume”⁵.

Există în această definiție câteva aspecte ce dovedesc saltul major realizat în procesul de interacțiune și integrare dintre oamenii de nații și chiar de rase diferite în cursul tranzacțiilor internaționale, comerciale sau de altă natură, dar care pot trage un semnal de alarmă pentru ca istoria să nu se mai repete. După cum se știe sunt analiști care consideră că *globalizarea* nu este altceva decât o nouă formă de *colonizare* și de îngrădire a independenței statelor a căror soartă se hotărăște în afara granițelor lor, mecanismul general valabil și aplicabil constând în concentrarea bogăției și a puterii în curtea câtorva țări cu influență majoră asupra celorlalte entități naționale, cu slabă putere economică și politică, „o globalizare a fenomenului asupririi”⁶.

În perioada descoperirilor geografice și a colonizării, multe regiuni ale globului au devenit sursă de materii prime și alte bogății naturale pentru marile puteri, în aceeași măsură în care au furnizat sclavi pentru o lungă perioadă de timp din istoria omenirii, mai apoi mână de lucru foarte slab remunerată, situație perpetuată până în secolul XXI. În cele mai multe cazuri condițiile exacte în care s-au petrecut evenimentele cu unele grupuri sociale nu sunt pe deplin cunoscute sau sunt învăluite în mister și povești ce denaturează adevărul istoric. Aspectul cel mai grav despre care se vorbește foarte puțin în perioada actuală este că prețul plătit de unele comunități a fost de ordinul a milioane de vieți sacrificate, multe până la nivel de genocid, toate acestea pentru ca numai câteva state să acumuleze bogății ce le-au servit apoi ca bază solidă și ca rampă de lansare în cursa perpetuă a *globalizării*, în vreme ce locuitorii regiunilor - sursă au rămas în poziții de sărăcie, marginalizare și analfabetism, într-o dependență de secole cu repercusiuni economice, sociale, culturale. În numeroase cazuri derapajele capitalismului au adâncit discrepanțele deja create de colonialism, accentuând multitudinea de oprimări, de ordin economic, politic, mediatic, cultural, în relațiile de muncă din cadrul acestui proces de neoprit al *globalizării*, ce și-a făcut simțite efectele și asupra ecosistemului.

⁴ George Soros, *Despre globalizare*, Ed. Polirom, Iași, 2002: 15.

⁵ The Levin Institute Website, "What is Globalization?", <http://www.globalization101.org/what-is-globalization/> (19.10.2015), accesat aprilie 2018.

⁶ Paolo Vittoria, *Paulo Freire: viața și opera*, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 2010: 96-97.

Colonizarea Congo – o fațetă a globalizării

Teoreticienii colonialismului au abordat tema în stiluri diverse elaborând uneori definiții contradictorii sau neclare, unele făcând referire la perioade extrem de întinse pe plan istoric, altele fiind prea specifice în legătură cu condițiile și cu practicile colonizatorilor din anumite zone. Se știe că istoria *colonizării* se pierde undeva în antichitate, fiind în strânsă legătură cu bătăliile de cucerire și control teritorial, uneori urmate de jafuri, de ocuparea unor ținuturi îndepărtate de țara cuceritorilor și de instaurarea unor regimuri violente impuse localnicilor. Anumiți autori fac totuși o distincție între colonizările din antichitate, care aveau ca scop primordial ocuparea de teritorii în vederea realizării imperiilor și colonizările din perioada modernă, caracterizate mai ales prin impunerea limbii și culturii colonizatorilor. Nu puțini sunt cei care se referă la „europenizarea” globului, din motive ce pot fi comparate astăzi cu *globalizarea*.

Anul 1415 când cetatea nord-africană Ceuta a fost capturată de portughezi, ar putea fi considerat începutul primei ere a *colonizării*, aceasta fiind de altfel numită și epoca descoperirilor geografice, epocă ce s-a întins pe parcursul a două secole și care a creat condițiile pentru *colonizarea* Africii precum și a cuceririi celor două Americi; acest lucru a fost posibil deoarece marile puteri ale acelor vremuri, Spania, Portugalia, Franța, Olanda și Anglia se impuneau nu numai datorită flotelor puternice, ci și echipajelor destoinice, susținute de armate pe măsură. Pacea de la Westfalia (1648) este considerată moment de încheiere a epocii descoperirilor, dar și de început al erei „mercantilismului”, o perioadă de maximă importanță pentru dezvoltarea și expansiunea ulterioară a Angliei și Franței pe teritoriul Americii de Nord, urmată de decimarea populației indigene și de transformarea coloniilor americane în ținuturi productive. Revoluția americană și prima Revoluție Industrială au dus la desființarea Imperiului spaniol de pe teritoriile americane. În acest răstimp Anglia folosea eficient bogățiile adunate în vremea descoperirilor geografice și a cuceririlor de peste mări și oceane intrând în epoca industrializării. Pentru marile cantități de produse finite erau necesare tot mai multe piețe de desfacere; așadar Lumea Nouă și toate celelalte teritorii descoperite în epoca precedentă au devenit foarte atractive, de această dată pentru extinderea schimburilor comerciale.

Epoca imperialistă etichetată de către numeroși istorici drept Noul Imperialism (1860-1914) a reprezentat ceea ce mulți istorici au previzionat ca fiind ultima fază a capitalismului sau „capitalismul la cel mai înalt nivel” după cum a scris însuși Lenin în propria sa analiză a capitalismului (1916), perioadă în care s-au creat tinerele state Italia, Germania, Belgia; odată cu a doua Revoluție Industrială abundența de capital, fără precedent, a dus la scenarii și viziuni din cele mai îndrăznețe în scopul îmbogățirii monarhilor dornici de afirmare politică și economică. *Colonizarea* Africii a devenit soluția ideală pentru investițiile profitabile; aceasta a fost hotărâtă prin „porționarea” imensului continent, pur și simplu prin abila mânăuire a liniei și creionului pe hartă, în timpul Conferinței de la Berlin (1885), fără a se ține cont de condițiile specifice din Africa, o zonă încă insuficient explorată. Așa cum reiese din diferite analize ulterioare, „după 1880 imperialismul a devenit o politică dominantă și în mod transparent agresivă, practică de statele europene din motive diverse, politice, culturale și economice”⁷ (trad. aut.); competiția dintre state se dezvoltă prin manifestarea tot mai evidentă a naționalismului, a intoleranței și rasismului, în totală contradicție cu principiile Iluminismului, ce invocau umanismul și egalitatea dintre oameni, de altfel perorate și argumentate cu fiecare ocazie. În teorie *colonialismul* era considerat a fi „un val purtător de civilizație pe teritoriile descoperite prin infiltrarea naționalității colonizatorilor într-un mod cât mai natural, testul de bază pentru acest proces fiind capacitatea colonizatorilor de a-și transfera cultura proprie în noul mediu natural și social în care

⁷ Bill Ashcroft et al, *Key Concepts in Post-colonial Studies*. London and New York, Routledge, 1998: 122.

se instalau”⁸ (trad. aut.).

În practică analiștii evidențiază o anumită ordine în procesul *colonizării*; se insistă pe ideea că la baza acestui demers au stat proiecte politice clare propuse de către un grup de diplomați, care au înțeles cât de importantă putea deveni Africa pentru realizarea unor proiecte mărețe în Europa. Totul trebuia să înceapă cu împărțirea cât de cât echitabilă a continentului negru între marile puteri europene, dacă putem folosi acest termen pentru un astfel de demers, urmând ca apoi să fie cointeresați misionarii ce aveau să poarte creștinismul printre „păgâni” și în egală măsură să se creeze condiții propice pentru un comerț tot mai înfloritor și aducător de profit, cât mai mult profit.⁹ În unele situații diplomatul era chiar regele în persoană, așa cum s-a întâmplat în cazul regelui Leopold II al Belgiei, care a făcut toate eforturile posibile în vederea construirii unui regat puternic, bogat, prosper, ce iată, încă impresionează astăzi pe toți cei care vizitează Belgia, prin arhitectura impunătoare a unor clădiri superbe construite la început de secol 20, cu sume enorme, majoritatea lor provenind din astfel de profituri.

Una dintre aceste capodopere arhitecturale construită în 1905 cu sume importante din profitul realizat în Congo, este supranumită „Arcul mâinilor tăiate”¹⁰, o denumire dată în ultimii ani, după ce au ieșit la iveală atrocitățile la care au fost supuși milioane de congolezi, cu precădere cât timp unicul proprietar al statului Congo a fost Leopold II (1885-1908). Printre practicile curente aplicate pentru diverse forme de nesupunere sau din motive puerile, greu de înțeles astăzi, era biciuirea, uneori până la uciderea victimei sau tăierea uneia sau a ambelor mâini de la cei deja decedați și în numeroase cazuri de la persoane în viață, fără a se ține în vreun fel cont de vârsta sau sexul victimelor. Cazurile copiilor cu mâinile tăiate au produs o impresie atât de puternică asupra unora dintre europenii ce mergeau în Congo în scopuri umanitare, încât au fost făcute fotografii ce au circulat în Europa, tocmai pentru a se trage un semnal de alarmă în rândul oamenilor de bine, care nu aveau idee despre modalitățile de obținere a profiturilor în unele dintre statele colonizate. Deși au fost făcute numeroase demersuri prin intermediul unor scrisori, articole, ba chiar rapoarte oficiale, informațiile au fost contracarate de articole plătite de rege și de oamenii săi, așa încât atrocitățile au mai durat ani buni, până ce populația Congo a scăzut drastic, în opinia unor istorici chiar până la jumătate.¹¹

Deși pare greu de crezut, raportul oficial despre situația reală din Congo, întocmit cu mari eforturi de Roger Casement în calitate de consul Britanic în 1903, nu a produs efectul așteptat de grupuri mari de oameni în cunoștință de cauză, ci dimpotrivă, a atras acuzații grave asupra lui Casement, încarcerat și în cele din urmă executat pentru diverse acuzații fără legătură cu Congo.¹²

Prezentarea acestor secvențe din perioada *colonizării* Congo se dorește a fi o exemplificare a faptului că un proces de asemenea anvergură, ce urmărea obținerea unor profituri importante, în ciuda motivelor invocate în situații oficiale pentru publicul larg a presupus și săvârșirea unor acte lipsite de moralitate și etică. Exemplele sunt numeroase, unele dintre ele fiind cunoscute, altele numai bănuite, deoarece în multe situații s-au luat măsuri pentru distrugerea dovezilor. Chiar Leopold II se confesa unui supus de încredere cu privire la conținutul documentelor ce au ars timp de câteva zile atrăgând

⁸ John A. Hobson în Bill Ashcroft et al, *Key Concepts in Post-colonial Studies*. London and New York, Routledge, 1998: 124.

⁹ Robinson and Gallagher în Patrick Wolfe, „History and Imperialism: a Century of Theory from Marx to Postcolonialism” în *The American Historical Review*, vol.102, no. 2 (Aprilie, 1997): 400.

¹⁰ „The Arch of Severed Hands”, www.tripadvisor.com/ShowUserReviews...Cinquantenaire_Park-Brussels.html, accesat 19 sept., 2014.

¹¹ A. Hochschild, *King Leopold's Ghost: A Story of Greed, Terror, and Heroism in Colonial Africa*, Houghton Mifflin Company, Boston, New York, 1999.

¹² M. V. Llosa, *The Dream of the Celt*, Faber and Faber Limited Bloomsbury House, London, 2012.

atenția locuitorilor din apropiere, imediat ce colonia Congo a fost transferată statului belgian¹³; acesta mărturisea că nu dorește să lase urme ale celor petrecute în colonia sa, deși la începutul demersurilor de *colonizare* impresiona prin discursuri ce invocau purtarea stindardului civilizator, în vederea conducerii cruciadei menită să străpungă întunericul necunoașterii din Africa centrală¹⁴.

Prin aceasta ni se amintește că o fațetă a *globalizării* este reprezentată de exploatarea muncitorilor din țările în curs de dezvoltare, de pierderea locurilor de muncă în urma tehnologizării avansate, pentru că cel mai important lucru rămâne totuși profitul încasat de investitori, de cei cu resurse, deși în mod paradoxal multe dintre resursele materiale se află pe teritoriul țărilor în curs de dezvoltare.

Trebuie menționat și optimismul autorilor care susțin că *globalizarea* este nu numai un proces natural, inevitabil, dar și cu multe aspecte pozitive, ce se manifestă ciclic și își modifică substanțial acțiunile. După cum remarca Jason Inch¹⁵, procesul *globalizării* poate fi comparat cu valurile care vin și trec, diferite ca înălțime și intensitate, diferite fiind și consecințele sale; modul în care aceasta afectează lumea este în continuă transformare, ca urmare a schimbărilor esențiale conținute în structura de bază a mecanismului, alternativele fiind în unele cazuri impuse de „lecțiile învățate din istorie”, în altele o urmare firească a tehnologizării și dezvoltării inegale a țărilor de pe mapamond; Inch face previziuni foarte optimiste cu privire la viitorul de mare succes pe care îl va avea China în următorii ani, ca o consecință a dezvoltării sale deosebite, a producției masive de bunuri în toate sectoarele, a serviciilor la standarde ce au depășit de multă vreme chiar și nivelul capitalismului occidental. Inch se pretinde un bun cunoscător al economiei chineze, după o lungă perioadă în care a lucrat în China și a studiat cu atenție fenomenul, pe care el îl numește „*globalizare* în revers” prin schimbarea direcției de circulație a produselor super-tehnologizate; dacă la începuturile sale progresul a călătorit de la vest către est, Inch estimează că în scurt timp boom-ul tehnologic va porni din est către vest¹⁶, dacă nu cumva acest proces este în plin avânt, ținând cont că s-au scurs deja trei ani de la momentul în care se contura ca posibilă această nouă paradigmă în evoluția omenirii.

Teoriile economice și doctrinele politice nu mai pot nega realitatea: în fiecare etapă a sa *globalizarea*, fie că a purtat sau nu această etichetă, a presupus recurgerea la resurse externe în scopul dezvoltării interne a unor state, puține ca număr, care se pare că sunt în aceeași situație astăzi, de căutare a noi resurse exogene. Este principalul motiv pentru care, analiștii cu adevărat obiectivi vorbesc despre *colonizare* ca fiind mai mult decât o fațetă a *globalizării* și propun o suprapunere a celor doi termeni. Această teorie deschide o nouă perspectivă analizelor și interpretărilor ce se vor modela în strânsă relație cu direcția pe care o va lua procesul *globalizării* în secolul 21.

BIBLIOGRAPHY

1. Hochschild, Adam. (1998). *King Leopold's Ghost's: A Story of Greed, Terror, and Heroism in Colonial Africa*. A Mariner Book. Houghton Mifflin Company, Boston, New York, 1999.
2. Ashcroft, Bill, Gareth Griffiths and Helen Tiffin. *Key Concepts in Post-colonial Studies*. London and New York: Routledge, 1998.

¹³ Vanessa Mock, “Belgium revisits the scene of its colonial shame”, *The Independent*, 29 June 2010, <https://www.independent.co.uk/news/world/africa/belgium-revisits-the-scene-of-its-colonial-shame-2014055.html>, accesat aprilie 2012.

¹⁴ J. Reader, *Africa: A Biography of the Continent*, Penguin Books, 1998: 523-4.

¹⁵ Economist, consultant de origine canadiană cu activitate de 12 ani în China, autor a două cărți despre viitorul înfloritor al Chinei (*China's Economic Supertrends*, 2012).

¹⁶ “Future Globalization”, Jason Inch, TEDxSuzhou, <https://www.zoutube.com/watch>, accesat aprilie 2018.

Iulian Boldea, Dumitru-Mircea Buda, Cornel Sigmirean (Editors)
MEDIATING GLOBALIZATION: Identities in Dialogue
Arhipelag XXI Press, 2018

3. Hochschild, Adam. (1998). *King Leopold's Ghost's: A Story of Greed, Terror, and Heroism in Colonial Africa*. A Mariner Book. Houghton Mifflin Company, Boston, New York, 1999.
4. Llosa, Mario Vargas. *The Dream of the Celt*. Trans. Edith Grossman. Faber and Faber Limited Bloomsbury House, London. 2012.
5. Mock ,Vanessa. "Belgium revisits the scene of its colonial shame", *The Independent*, 29 June 2010, <https://www.independent.co.uk/news/world/africa/belgium-revisits-the-scene-of-its-colonial-shame-2014055.html>, accesat aprilie 2012.
6. Reader, John. *Africa: A Biography of the Continent*. Penguin Books (1997) 1998.
7. Vittoria, Paolo. *Paulo Freire: viața și opera*, Ed, Didactică și Pedagogică, București, 2010.
8. Wolfe, Patrick. "History and Imperialism: A Century of Theory from Marx to Postcolonialism" in *The American Historical Review*, Vol.102, No. 2 (Apr., 1997): 388-420, Published by American Historical Association, <http://www.jstor.org/stable/2170830>.